

Biannual Journal of
Metaphysical Investigations,
Vol.4, No. 8, Fall & Winter 2023-
2024, pp 281-284

Philosophy of Education and Analysis of the Place of Religious Experience in It¹

Neda Mohajel²/ Muhammad Asghari³

Abstract

This article tries to analyze the issue of religious experience and its role and place in the philosophy of education. The issue of religious experience is one of the important issues in the education process in the educational system of a country. Necessarily, in order to understand this issue, one of the methods or philosophical analysis to investigate this issue is the phenomenological method. Religious experience in the field of education and training is a fundamental thing in the education process, but the phenomenological method describes the lived experience from the first-person perspective, and therefore, it is possible to describe and analyze the religious experience of people in the field of education and training with this approach. Basically, learning as the core of education itself is an experience, and phenomenology as the science of analyzing and describing experience is closely related to this. For this purpose, it is necessary to raise the issue of the place of religious experience in education and training, the characteristics of the phenomenological method or approach as well as the types of religious experience and its role in the philosophy of education in general have been mentioned. The main question of this article is how this method can lead us

---

¹ . **Research Paper**, Received: 5/8/2023; Confirmed: 22/8/2023.

² . Postdoctoral in Philosophy, University of Tabriz; Tabriz- Iran. (nmohajel@Tabrizu.ac.ir).

³ . Professor of Philosophy at University of Tabriz; Tabriz, Iran. (m-asghari@Tabrizu.ac.ir).

This research is supported by the research grant of the university of Tabriz (S/ 2896 / 2022 November 7).

to a better understanding of a person's religious experience in the process of education.

Keywords: phenomenological approach, religious experience, education, religion, lived experience

Introduction

The process of education passes through people's lived experiences, and one of these lived experiences is very important in life, religious experience. We know that religion and religious experience have always had a strong presence in education, both in the past and in the present and the future. In other words, religion is an integral part of most societies. In the history of mankind, religions have influenced a major part of the way of life of most societies. In many societies, the transmission of religious beliefs to other members of the society is considered the main task of existence. In line with this trend, religious education was adopted as part of the curriculum in many countries. For example, in England, religious education is compulsory for primary schools and some secondary schools. In China, religious education is only allowed in theological schools or schools sponsored by different religions. However, most European countries include religious education as part of their educational programs. Therefore, it is certain that we cannot completely close our eyes to the religious experience of people in this field and ignore the role of this experience in the complex process of education. Teacher and student or professor and student, especially when both of them have the same and common religion and to some extent have the same beliefs and values, this single experience is imperceptible and invisible and at the same time affects the accumulated knowledge. Science and educational methods cast a shadow on both. Let us mention this important point in the introduction of the article "Learning" is a key element for people involved in this field. On the other hand, "lived experience" is the starting point of any phenomenological research. Therefore, it can be said that "learning as lived experience" is the connecting point of phenomenology and education.

Conclusion

The analysis of religious experience in the philosophy of education in general and education in particular needs to be addressed in a philosophical way, including the phenomenological method. But according to what was briefly said about the nature of religious experience in the field of education and phenomenological analysis, a few points can be deduced from it: firstly, the

phenomenological method as a descriptive method from the first person perspective makes it possible for a person to directly experience describe and analyze his life, and the analyst can analyze the meaning of his experience with this life experience, and a person can gain the necessary knowledge about the meaning of his religious experience. Second, the holistic approach gives this opportunity to the analyst, or rather to the phenomenologist, so that the person who is a teacher or student here can be exposed to phenomenological description and analysis from different angles. Thirdly, this article tried to show that the use of the phenomenological method in the analysis of religious experience in education should not lead to the acceptance of a religious view or belief among students. It can be said that the trainer's goal in using this method in analyzing the religious experience of the trainee is not to change his religious belief from one religion to another, but the key goal in this process is to give the trainer the opportunity to describe and analyzing one's mental, emotional and emotional phenomena in one's own religious experiences from the first person's perspective can achieve the meaning of the said phenomena and attain one's own religious self-awareness. Based on what was said about the religious experience, it can be concluded that the teacher can never show the experience of God's intuition to the students, but can explain the ways to achieve that goal in order to guide them. take over here, no specific religion is considered, and in other words, the application of this method is not limited to one religion, but it is open to all different religious beliefs, and this openness is an important feature of the phenomenological method, which allows a person to know without any type of prejudice, presupposition, reductionism, and describe the religious experience from the perspective of one's own lived experience.

Resources

- Asghari, M. (2019) "The Priority of Literature to Philosophy in Richard Rorty" in Journal of Philosophical Investigations, Volume 13, Issue 28 - November 2019, Pages 207-219, https://philosophy.tabrizu.ac.ir/article_9512.html?lang=en
- Drummond, J.J. (2022) Historical Dictionary of Husserl's Philosophy, Rowman & Littlefield Publishers
- Hick, J. (2002), An Autobiography; Oxford, England: Oneworld Publications,
- Keast, John (2007) Religious Diversity and Intercultural Education: A Reference Book for Schools, Council of Europe.
- Merleau-Ponty, Maurice (1965) (2002), Trans: Colin Smith. Phenomenology of Perception, London: Routledge & Kegan Paul.

- Smart, Ninian (2005) Phenomenology and religious education K O'Grady
- British Journal of Religious Education, 2005 - Taylor & Francis, <https://doi.org/10.1080/01416200500141249> <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01416200500141249>
- Van Manen, M. (1997), *Researching lived experience: Human science for an action sensitive pedagogy*. Albany, NY: SUNY Press: Althouse Press. (Original work published in 1990).

دوفصلنامه علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی،
سال چهارم، شماره ۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۲،
صص ۲۸۵-۳۰۲

فلسفه تعلیم و تربیت و تحلیل جایگاه تجربه دینی در آن^۱

ندا محجل^۲ محمد اصغری^۳

چکیده

این مقاله سعی دارد مسأله تجربه دینی و نقش و جایگاه آن را از لحاظ فلسفی در فلسفه تعلیم و تربیت تحلیل نماید. مسأله تجربه دینی یکی از مسائل مهم در فرایند تربیت در نظام آموزشی یک کشور است. لاجرم برای فهم این موضوع، یکی از روش‌ها یا تحلیل‌های فلسفی برای بررسی این امر روش پدیدارشناختی است. تجربه دینی در ساحت تعلیم و تربیت امری مهم و اساسی در فرایند آموزش است و اما روش پدیدارشناختی به توصیف تجربه زیسته از منظر اول شخص می‌پردازد و از این رو می‌توان تجربه دینی افراد را در امر آموزش و تعلیم و تربیت با این رویکرد توصیف و تحلیل نمود. اساساً یادگیری به‌عنوان هسته اصلی تعلیم و تربیت، خود یک تجربه است و پدیدارشناسی به‌عنوان علم تحلیل و توصیف تجربه، کاملاً با این امر ارتباط تنگاتنگی دارد. برای این منظور لازم است بعد از طرح مسأله جایگاه تجربه دینی در تعلیم و تربیت، به اوصاف روش یا رویکرد پدیدارشناختی و نیز انواع تجربه دینی و نقش آن در فلسفه تعلیم و تربیت به‌طور کلی اشاره شده است. سوال اصلی این مقاله این

۱. مقاله پژوهشی، تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۲/۳۸ تاریخ تایید علمی: ۱۴۰۲/۳/۷.

۲. نویسنده مسئول) دانشجوی پسادکتری، گروه فلسفه، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران،
(nmohajel@Tabrizu.ac.ir)

۳. استاد فلسفه، گروه فلسفه، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. (m-asghari@Tabrizu.ac.ir)

است که چگونه این روش می‌تواند ما را به فهم بهتر تجربه دینی فرد در فرایند آموزش هدایت کند.

واژگان کلیدی: رویکرد پدیدارشناختی، تجربه دینی، تعلیم و تربیت، دین، تجربه زیسته.

۱. مقدمه

امروزه تعلیم و تربیت دینی موضوعی است که در جوامع غربی به سه دلیل عمده مورد بحث است. اولاً، بسته به این که به عنوان یک فعالیت مذهبی یا آموزشی تلقی شود، یک مشکل مفهومی برای مخاطب ایجاد می‌کند. در چنین حالتی ممکن است به عنوان پرورش یا رشد ایمان تعریف شود. نیز در این حالت، فعالیتی است که برای افزایش درک بعد مهمی از وجود انسان تلقی شده و برای فهم و درک بین فرهنگی طراحی شده است. ثانیاً، تعلیم و تربیت دینی ممکن است به معنای یکی از این دو چیز باشد: برنامه درسی مدرسه، یعنی آموزه‌هایی که گروه‌های مذهبی مکمل تحصیلات دولتی فرزندان‌شان هستند. یا رویکردی مذهبی به کل فرآیند آموزشی (که اغلب در «مکتب خانه‌های دینی» یافت می‌شود) که ارزش‌های سکولار معاصر را رد می‌کند. ثالثاً، مذاهب مختلف برداشت‌های متفاوتی از آموزش دینی دارند، که اغلب بر اساس تاریخچه خودشان تنوع گسترده‌ای دارند. این سه موضوع چارچوبی را برای این مدخل تعلیم و تربیت دینی فراهم می‌کند.^۱

فرایند تعلیم و تربیت از مسیر تجربه‌های زیسته افراد عبور می‌کند و یکی از این تجربه‌های زیسته بسیار مهم در زندگی، تجربه دینی است. می‌دانیم که دین و تجربه دینی در امر تعلیم و تربیت چه در گذشته چه در زمان حال و چه در آینده، همواره حضوری قوی و پررنگ داشته و دارد و خواهد داشت. به سخن دیگر، دین جزء لاینفک اکثر جوامع است. در تاریخ

---

^۱ برای مطالعه بیشتر درباره تعلیم و تربیت دینی (Religious Education) به دایره المعارف زیر رجوع

کنید: <https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/religious-education>

بشریت، ادیان بخش عمده‌ای از شیوه زندگی اکثر جوامع را تحت تأثیر قرار داده‌اند. در بسیاری از جوامع، انتقال باورهای دینی به سایر افراد جامعه به‌عنوان وظیفه اصلی وجودی تلقی می‌شود. مطابق با این روند، آموزش دینی به‌عنوان بخشی از برنامه درسی در بسیاری از کشورها پذیرفته شد. مثلاً در انگلستان، آموزش دینی برای مدارس ابتدایی و برخی مدارس متوسطه اجباری است. در چین، آموزش دینی فقط در مدارس الهیات یا مدارس، که توسط مذاهب مختلف حمایت می‌شوند مجاز است. با این حال، اکثر کشورهای اروپایی شامل آموزش دینی به‌عنوان بخشی از برنامه‌های آموزشی خود می‌شوند. بنابراین، مسلم است که ما نمی‌توانیم هنگام تحصیل یا تدریس یا آموزش به افراد چشم خود را کاملاً به تجربه دینی افراد در این حیطه ببندیم و نقش این تجربه را در فراینده پیچیده تعلیم و تربیت نادیده بگیریم. معلم و دانش آموز یا استاد و دانشجو، مخصوصاً زمانی که هر دو دارای یک دین و مذهب یکسان و مشترک و تا حدودی باورها و ارزش‌های یکسانی داشته باشند، این تجربه واحد به شکل نامحسوس و نامرئی و در عین تأثیرگذاری روی اندوخته‌های علمی و روش‌های آموزشی، هر دو سایه می‌افکند. اجازه دهید این نکته مهم را در مقدمه مقاله یادآور شویم که در تعلیم و تربیت «یادگیری» (Learning) عنصر کلیدی برای افراد درگیر در این حیطه است. از دیگر سو، «تجربه زیسته» (Lived experience) نقطه آغاز هر پژوهش پدیدار-شناختی است. بنابراین، می‌توان گفت که «یادگیری به‌مثابه تجربه زیسته» نقطه اتصال پدیدارشناسی و تعلیم و تربیت است. اما باید توجه داشته باشیم که وقتی به اهمیت حضور پررنگ دین در تعلیم و تربیت آگاه می‌شویم، مسلماً برجستگی «تجربه زیسته دینی» (Religious lived experience) نیز در ارتباط بین حیطه تعلیم و تربیت و پدیدارشناسی بر همگان آشکار می‌شود. بنابراین، رویکرد پدیدارشناختی در حیطه تعلیم و تربیت مبتنی بر تجربه دینی، به‌مثابه یک باور دینی یا الهیات یا یک دین خاص نیست، بلکه به افراد کمک می‌کند تا جنبه دینی انسان را درک کنند. به سخن دیگر، بین تعلیم و تربیت، پدیدارشناسی

و تجربه دینی یک نوع درهم تنیدگی دیالکتیکی برقرار می‌شود که نمی‌توان جز در ذهن بین آنها تفکیک قائل شد. با توجه به مطالبی که اجمالاً به تبیین رابطه این سه موضوع می‌پردازیم تا نشان دهیم که چرا پدیدارشناسی به‌عنوان یک رویکرد در توصیف و تحلیل تجربه دینی افراد در حیطه تعلیم و تربیت حائز اهمیت است. مطالعه حاضر با روش توصیفی و تحلیلی-استنتاجی انجام صورت می‌گیرد و این روش تحلیلی-استنتاجی یکی از روش‌های مطرح پژوهشی در فلسفه تعلیم و تربیت است. این روش زمانی به کار برده می‌شود که پژوهشگر مسائل تعلیم و تربیت، موضع فلسفی معینی را مبنا قرار می‌دهد و می‌خواهد آن را کاربردی کند به نحوی که بتواند برای مسائل تعلیم و تربیت پاسخی فراهم کند (باقری، ۱۳۹۰، ص ۳۳).

۲. پیشینه تحقیق

درباره این موضوع پژوهش‌های اندکی در داخل کشور صورت گرفته است که شاید بتوان گفت که در نظر گرفتن رویکرد پدیدارشناختی در این مقاله وجه تمایز این پژوهش با پژوهش‌های مشابه است. برای مثال مقاله «بررسی ماهیت تجربه دینی از دیدگاه آلستون و کاربرد آن در تعلیم و تربیت» به قلم حکیمه سادات شریف زاده، خسرو باقری و هادی امیری کاربندی، در مجله نوآوری‌های آموزشی، زمستان ۱۳۹۲، شماره ۴۸، تنها به تحلیل ساده منطقی و فلسفی پرداخته است. البته در این تحقیق، از این مقاله نیز بهره برده شده است. یا در رساله دکتری تحت عنوان «تبیین تربیت دینی بر اساس رویکرد تجربه دینی و نقد و بازسازی آن بر اساس آموزه‌های اسلامی به راهنمایی سید مهدی سجادی، توسط دانشجو فرحناز محمدوند گلوچه، در دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی، سال ۱۳۹۳، به مسأله تجربه دینی از منظر فلسفه اسلامی پرداخته است. لیکن تنها مقاله‌ای که تا حدودی نزدیک به مقاله حاضر ما به محتوای تجربه دینی با رویکرد پدیدارشناختی پرداخته است مقاله زیر است:

Smart, Ninian (2005) phenomenology and religious education K O'Grady - *British Journal of Religious Education*, 2005 - Taylor & Francis, <https://doi.org/10.1080/01416200500141249/>
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01416200500141249>

روش پدیدارشناختی برای فهم نقش و اهمیت رویکرد پدیدارشناختی در ساحت تجربه دینی مربوط به آموزش یا تعلیم و تربیت لازم است با این رویکرد و ویژگی‌های آن آشنا شویم. امروزه در فرایند تعلیم و تربیت و تجربه دینی مری و متربی روش‌ها و رویکردهای فلسفی مختلفی مثل رویکرد اگزیستانسیالیستی، رویکرد پوزیتیویستی، رویکرد اومانستی، رویکرد پراگماتیستی و نیز روش و رویکرد پدیدارشناختی مورد استفاده قرار می‌گیرد. آنچه مدنظر ما در این مقاله است رویکرد اخیر است.

پدیدارشناسی (Phenomenology) فلسفه‌ای است که می‌کوشد تجربه زیسته پیشاتأملی را از منظر تجربه اول شخص توصیف و تحلیل نماید و در این امر به خود اشیاء آن گونه که هستند برمی‌گردد. به‌طور کلی کار پدیدارشناسی، توصیف پدیده‌هاست، آن گونه که برای تجربه‌کننده و ذهن و آگاهی او از منظر اول شخص پدیدار می‌شوند. اولین کاری که یک پدیدارشناس انجام می‌دهد یا باید انجام دهد این است که در توصیف پدیده‌های پیرامون خویش از هر نوع پیش‌داوری (فلسفی، علمی، دینی، ...) اجتناب کند و به خود اشیاء رجوع کند تا از ماهیت اشیاء و رویدادها شناخت پیدا کند و آن‌ها را توصیف نماید. اینکه بتوانیم تعریف ثابتی برای پدیدارشناسی ارائه دهیم کار چندان آسانی نیست (اصغری، ۱۴۰۱، ص ۴۱). تعریف مرلوپونتی از پدیدارشناسی، هم‌معنای هوسرلی و هم‌معنای هایدگری از آن را به ذهن متبادر می‌کند. او در پیشگفتار کتاب پدیدارشناسی ادراک می‌نویسد: «پدیدارشناسی مطالعه ذوات یا ماهیات است، مثل ماهیت ادراک یا ماهیت آگاهی. اما پدیدارشناسی همچنین فلسفه‌ای است که ذوات را به عرصه وجود برمی‌گرداند» (Merleau-Ponty, 1965, p xii). با توجه به این تعریف از پدیدارشناسی می‌بینیم که پدیدارشناسی استعلایی هوسرل و هستی‌شناسی پدیدارشناختی هایدگر در پدیدارشناسی اگزیستانسیال

مرلوپونتی ادغام شده‌اند. به گفته مرلوپونتی «پدیدارشناسی همچنین فلسفه‌ای است که پیش از آغاز بازاندیشی، جهان را، همچون حضوری حتمی، «از قبل آن‌جا» در نظر می‌گیرد. تمامی تلاشش متمرکز است بر بازیافت تماسی بی‌واسطه و خام با جهان و بخشیدن شأنی فلسفی به این تماس. پدیدارشناسی، جستجو برای رسیدن به فلسفه‌ای است که «علمی دقیق» خواهد بود، اما به ما از مکان، زمان و جهان، آن‌گونه که آن‌ها را «تجربه می‌کنیم» نیز شناخت می‌دهد. آن می‌کوشد توصیف مستقیمی از تجربه ما، آن‌گونه که هست، به دست دهد، بدون آن‌که منشأ روان‌شناختی و تبیین‌های علی‌دانشمندان، مورخان یا جامعه‌شناسان را درباره آن به حساب آورد (Merleau-ponty, 2002, p xi). وقتی که هوسرل، بنیان‌گذار جنبش پدیدارشناسی در آلمان، پدیدارشناسی را اگولوژی (Egology) معرفی کرد، تلویحاً و تصریحاً به توصیف تجربه زیسته سوژه از منظر اول شخص اشاره می‌کند. به‌طور کلی کار پدیدارشناسی، توصیف پدیده‌هاست، آن‌گونه که برای تجربه‌کننده و ذهن و آگاهی او از منظر اول شخص پدیدار می‌شوند (اصغری، ۱۴۰۱، ص ۴۱). در پدیدارشناسی فرد باید دیدگاه عادی و معمولی خودش را که غالباً دیدگاه عینیت‌گرای علوم و حتی فلسفه است به عنوان مانعی بزرگ برای دیدن پدیده‌ها آن‌گونه که هستند توسطه عمل اپوخه (Epoche) کنار گذاشته می‌شود و این عمل شبیه شک دکارتی که برای رسیدن به یقین باید هر آن‌چه که بطور طبیعی مسلم فرض گرفته‌ایم به تعلیق درآوریم یا بقول هوسرل داخل پرانتز بگذاریم. اپوخه در فلسفه هوسرل به معنای «تعلیق حکم و داوری درباره وجود جهان» است. این اصطلاح در پدیدارشناسی هوسرل با معادل‌های گوناگونی ترجمه شده است، مثل تعلیق حکم، از مدار خارج کردن، امتناع، کنار گذاشتن و بین پرانتز گذاشتن. برای فهم معنای این اصطلاح باید آن را با شک دکارتی مقایسه کنیم. در این تعلیق فرد باید از هر نوع قضاوت و پیش‌داوری راجع به ابژه پژوهش خودش چه انسانی چه غیرانسانی اجتناب کند. در پدیدار-شناسی، هر آگاهی، آگاهی از چیزی یا کسی است و محال است که آگاهی ناب و بدون

ابژه داشته باشیم. هوسرل اصطلاح «قصدیت» (Intentionality) را از برنتانو اقتباس کرده است (Drummond, 2022, p 234). برنتانو نیز این اصطلاح را از فیلسوفان مدرسی قرون وسطی به عاریت گرفته، که نزد آن‌ها به معنای داشتن وجود ذهنی بوده است. فیلسوفان قرون وسطی نیز از فیلسوفان مسلمان مثل ابن سینا و ابن رشد اقتباس کرده‌اند. به طور کلی این نظریه می‌گوید که «هر آگاهی، آگاهی از چیزی است» و آگاهی ناب و محض بدون توجه به عین یا ابژه‌ای وجود ندارد. رویکرد اساسی هوسرل این بود که برای همه ما یک چیز وجود دارد که بدون هیچ شبهه‌ای به آن یقین داریم و آن آگاهی ماست (اصغری، ۱۴۰۱، ص ۳۸). تا این جا هوسرل با دکارت هم عقیده است. ولی همین که این آگاهی را تحلیل می‌کنیم، می‌بینیم همیشه آگاهی به چیزی است و جز این نمی‌تواند باشد (مگی، ۱۳۷۲، ص ۴۱۳). لذا «هر زیسته آگاهی به طور کلی در خودش آگاهی از این یا آن چیز است... بنابراین باید محتوای من می‌اندیشم استعلایی را گسترش داد و عنصر جدیدی به آن افزود و گفت که هر می‌اندیشم یا هر زیسته آگاهی چیزی را «افاده» می‌کند... مثلاً ادراک «خانه» یک خانه (مثلاً خانه فلان شخص) را به نحو ادراکی افاده یا قصد می‌کند» (رشیدیان، ۱۳۸۴، ص ۲۴۹). می‌بینیم که قصدیت، ساختار آگاهی است (اصغری، ۱۴۰۱، ص ۶۰).

تجربه زیسته نقطه اول و آخر هر نوع پژوهش پدیدارشناختی است. هدف پدیدارشناسی این است که تماس مان را با واقعیت از قبل موجود و به تعبیر دیلتای یا مرلوپونتی با «تجربه زیسته پیشاتأملی»^۱ از نو احیا کند. هم‌صدا با مکس وان منن می‌توان گفت که «تجربه زیسته نقطه شروع و نقطه پایان هر پژوهش پدیدارشناختی است» (Manen, 1997, p 35). چرا؟ چون فلسفه‌های مدرن با مکانیکی و ریاضی کردن واقعیت جهان، تماس مان را با تجربه زیسته مان

---

^۱. برای آشنایی با اصطلاح «تجربه زیسته پیشاتأملی» (Pre-reflective lived experience) کتاب زیر را توصیه می‌کنیم:

Van Manen, M. (1997), *Researching lived experience: Human science for an action sensitive pedagogy*. Albany, NY: SUNY Press: Althouse Press. (Original work published in 1990).

که بنیاد هر نوع علم و دانشی است، قطع کرده بودند. هر چند نیچه در اواخر قرن نوزدهم به این واقعیت تلخ اذعان کرد و از این منظر سنت فلسفی افلاطونی - مسیحی را در قطع رابطه مان با تجربه زیسته پیشاتأملی مقصر دانسته بود. بنابراین، شعار «بازگشت به خود اشیاء» هوسرل به معنای بازگشت به همان تجربه زیسته پیشاتأملی است که فلسفه سنتی با پیش فرض‌ها و روش تبیین علمی و منطقی همواره ما را از جهان زندگی خود به قصد یافتن حقیقتی فراسوی آن دور کرده بود.

درباره تجربه دینی و ماهیت و اوصاف آن دیدگاه‌های گوناگونی مطرح شده که در اینجا اجمالاً به آن اشاره می‌کنیم (شریف زاده و دیگران، ۱۳۹۲، صص ۱۱-۱۲):

۱- تجربه دینی به مثابه احساس: برخی مفسرین و نظریه پردازان معتقدند که تجربه دینی یک احساس است و فاقد بار معرفت‌شناختی است و صرفاً ارزش احساسی و عاطفی دارد. شلایرماخر جزو این گروه است.

۲- تجربه دینی به مثابه ادراک حسی: آلستون قائل به این دیدگاه است و معتقد است که این معنای تجربه دینی شامل عنصر معرفت‌شناختی هم می‌شود و لذا در این دیدگاه ادراک حسی بر سه پایه استوار است؛ مدرک یا فاعل شناسا، مدرک یا متعلق شناسا و پدیدار محسوس.

۳- تجربه دینی به مثابه تبیین فوق طبیعی: مدافعان این نظریه معتقدند که تجربه‌های دینی از سنخ تجربه‌های حسی نیستند، بلکه در این دیدگاه دینی دانستن یک تجربه بدان معناست که شخص تجربه‌گر معتقد است تبیین آن تجربه بر مبنای امور طبیعی ناسازگار و ناکافی است، و آن تجربه را فقط بر مبنای آموزه‌های دینی می‌توان تبیین کرد.

اما به طور کلی می‌توان تعریفی که نسبتاً عام و کلی و فراگیر باشد و تا حدودی مورد تایید عموم محققان قرار گیرد این است که تجربه دینی تجربه‌ای است که فرد دیندار با توجه به باورها و اعتقادات مذهبی خودش آن را در فضای تجربه زیسته دینی خودش انجام می‌دهد. موضوع و ابژه این تجربه امر ماورایی یا الهی است که از منظر اول شخص تجربه می‌شود.

این تجربه نه عقلی است نه علمی و نه فلسفی، بلکه احساسی و عاطفی است. بنابراین، می‌بینیم که فیلسوفانی مثل فردریک شلایرماخر ادعا می‌کنند که تجربه دینی، تجربه‌ای عقلی یا معرفتی نیست؛ بلکه احساس اتکا و وابستگی مطلق و کامل به منبع یا قدرتی است که از جهان متمایز است. این فیلسوف می‌گوید که قلب و اساس ایمان دینی، در عواطف و به نحو خاص تر، در احساسی قرار دارد که به نحو خاص دینی است (در تجربه دینی) که نام‌های گوناگون از قبیل احساس وابستگی مطلق، احساس و تجربه امر نامتناهی و احساس امر کلی بر آن می‌گذارد. شلایر ماخر همچنین بر آن است که حیات دینی هم در شکل عقیدتی و آموزه‌ای و هم در شکل آئینی و شعائری از این احساس ناشی می‌شود. بنابراین، به نظر او، اساس دین نه فکر است و نه عمل؛ بلکه شهود و احساس است. او آن قدر بر تجربه تأکید داشت که مذهب و دین را فقط در احساس و تجربه خلاصه کرد. از نظر شلایر ماخر، تمام کسانی که می‌خواهند به محراب مذهب راه یابند، باید آموزه‌ها را نفی کنند (محمد رضایی، ۱۳۸۱، ص ۲۲). ویلیام جیمز نیز مانند شلایرماخر معتقد است که منشأ اصلی دین، همان احساس (Emotion) است. جیمز برخلاف شلایرماخر معتقد است که احساس دینی از جنبه روان‌شناختی، احساسی خاص است. عشق دینی در نظر او همان احساس عشق طبیعی است که متعلق آن دین است. احساس محوری در تجربه دینی همان چیزی است که او آن را حالت ایمانی می‌خواند که از جنبه روان‌شناختی، معین و دقیق نیست. او حوادثی را که می‌توانند به‌عنوان تجربه دینی شناخته شوند، طبقه‌بندی کرده است و می‌کوشد تا آن‌ها را درک و ارزیابی کند (عبادی، ۱۳۹۵، ص ۱۲۲). جیمز در تأیید دیدگاه خود مبنی بر اینکه دین از مقوله احساس است، به سه نکته اشاره می‌کند: نخست، تجربه دینی کیفیتی محسوس (Sensible quality) است و برای فاعل، امری بی‌واسطه به نظر می‌رسد، نه نتیجه استنباط و تذکر آگاهانه. دوم، اعتبار تجربه است. مردم غالباً متأثر از برهان‌های عقلی در باب دین نیستند. عقاید و آموزه‌های دینی نشان دهنده خاستگاه‌های عمیق‌تری در احساس و تجربه

است. اگر تجربه دینی نتواند اعتبار کافی برای آن عقاید فراهم کند، برهان‌های عقلی احتمالاً قانع‌کننده نیستند. سوم، او مدعی است که مروری بر سنت‌های دینی گوناگون، عقاید و مفاهیم دینی بسیار متنوعی را نشان می‌دهد؛ درحالی که احساسات و سلوکی که منشأ و مبنای چنین تنوع عقلانی است، ثابت است. در نتیجه، برای درک ویژگی تجربه دینی و وجه مشترک سنت‌های گوناگون، باید احساس و تجربه را بررسی کرد، نه عقاید و تعالیم را. به نظر وی احساسات و سلوک، ثابت‌ترین عناصر دین هستند. بنابراین آن‌ها بنیادی‌ترین عناصر دین‌اند (عبادی، ۱۳۹۵، ص ۱۲۴).

باتوجه به توضیحات مختصری که درباره تجربه دینی ارائه شد، آن نوعی احساس و شهود است و احساس و شهود در پدیدارشناسی تجربه زیسته‌ای است که نقطه آغاز هر نوع پژوهش پدیدارشناختی است.

۳. تجربه دینی در تعلیم و تربیت

تجربه دینی هم‌چون سایر تجربه‌های بشری در حیطه تعلیم و تربیت او نقش مهمی دارد. بنابراین، اجازه دهید ابتدا به بررسی ماهیت تجربه دینی از منظر متفکرانی همچون آلستون و دیگران اشاره کنیم و سپس به نقش آن در تعلیم و تربیت و ارتباط این دو از منظر رویکرد پدیدارشناختی به‌ویژه از منظر اول شخص که ویژگی یک پدیدارشناس در توصیف پدیدارهاست. در تعریف تجربه دینی (Religious experience) آمده که آن نوعی تجربه شخصی است که برای فرد مومن رخ می‌دهد، چیزی که برای خود جان‌هیک رخ داده است. او در وصف این تجربه می‌گوید: «یک روز که در مرکز شهر هال سوار اتوبوس بودم، یک تجربه دینی برای من رخ داد که هرگز نتوانستم آن را فراموش کنم؛ تجربه‌ای که فراتر از هر توصیفی بود. انگار آسمان گشوده شد و نوری از آنجا بر من تابید و در پاسخ به عشقی و شوری متعالی که در وجودم بود، مرا سرشار از شادی و مسرتی بزرگ ساخت. خوب به یاد دارم که نتوانستم جلوی تبسم عمیق خود را بگیرم که گویی در پاسخ به خداوند بود. شاید اگر مسافران اتوبوس متوجه تبسم و خنده من می‌شدند، مرا دیوانه تصور می‌کردند» (Hick, 2002, pp.33-).

34). جان هیک با این توصیف از تجربه دینی خودش آن را نوعی احساس بشری در مواجهه با امر متعالی یا خدا می‌داند. بنابراین از دید وی باور به خدای متعال در تجربه دینی یک باور بنیادی است. با این همه یک نکته مهم در بحث تجربه دینی این است که این تجربه‌ای شخصی و از منظر اول شخص اوست که رخ می‌دهد. به سخن دیگر تجربه دینی نوعی احساس است که متعلق آن امر الهی و متعال است، نه دیدن یک پرنده روی شاخه درخت یا شنیدن صدای آن پرنده. همین نکته مهم است که در این مقاله می‌کوشیم آن را از منظر رویکرد پدیدارشناختی توصیف کنیم و در ارتباط با این امر در حیطه تعلیم و تربیت، که هم مری و هم متربی از منظر اول شخص خودشان دارای تجربه‌های دینی متکثری هستند، بهترین روش توصیف پدیدارشناسانه است.

ویلیام آلستون نیز تجربه دینی را نوعی احساس می‌داند و معتقد است که تجربه دینی یا ادراک خداوند در ارتباط با باورهای دینی، همان نقشی را ایفا می‌کند که ادراک حسی در ارتباط با سایر باورهای ما به جهان طبیعی دارد. تجربه دینی ما پایه اساسی معرفت ما از خداست. لذا او می‌نویسد: «باورهای پایه مستقیماً بازتاب تجربه ما هستند. بنیادی‌ترین باور در حیطه تجربه حسی، باور ما به عالم خارج و بیرونی است و متضایف آن در حیطه علوم دینی باور به وجود خداوند است. همچنین همانند باورهای جزئی حسی، مثل درختی را در مقابل خود مشاهده می‌کنم، باورهای جزئی دینی نیز وجود دارد که بازتاب لحظه‌هایی از تجربه دینی‌اند: من حضور خدا را در همین جا احساس می‌کنم» (Alston, 1988, p 743). تجربه دینی به مثابه احساس این امر را برای ما روشن می‌سازد که هر تجربه‌ای که فرد در ساحت دینی از سر می‌گذارند برای او از منظر اول شخص قابل فهم و درک و بیان است. حال باید این منظر را از دیدگاه پدیدارشناختی توصیف کنیم. مکس وان منن از پدیدار-شناسان معاصر بر این نکته تأکید دارد و سرآغاز کار پدیدارشناسی را از تجربه زیسته شخص او تعیین می‌کند.

اساساً یادگیری به‌عنوان هسته اصلی تعلیم و تربیت، خود یک تجربه است و پدیدارشناسی به‌عنوان علم تحلیل و توصیف تجربه کاملاً با این امر ارتباط تنگاتنگی دارد. پدیدارشناسی در تعلیم و تربیت به‌دنبال توصیف تجربه یادگیری خود افراد توسط خودشان است، لیکن پدیدارشناس باید آنها را تشویق کند تا احساسات، افکار و تجارب خود را آن‌گونه که هستند توصیف و تحلیل نمایند، تا معنا و ماهیت آنها را بشناسند. حال اگر این تجربه‌ها و احساسات و افکار دینی باشند، در این صورت پدیدارشناسی تجربه دینی در تعلیم و تربیت مطرح خواهد شد. اکثر پدیدارشناسان بر این باورند که گوهر و ذات دین، نوعی تجربه است و در نتیجه عقاید و کنش و اعمال دینی جلوه‌های مختلف یا تفسیرهای مختلف این نوع تجربه محسوب می‌شوند. از نظر رودلف اتو هسته مرکزی همه ادیان تجربه مینوی است که در طول تاریخ به صور و اشکال مختلف با حفظ وحدت محتوایی خود تجلی کرده است (اتو، ۱۳۸۰، ص ۴۳).

اتخاذ رویکرد پدیدارشناختی به تجربه دینی متربی از جانب مربی می‌تواند به نحو همدلانه بین این دو ارتباط برقرار کند. اگر این رویکرد صرفاً نظری باشد و حاوی ارتباط عاطفی نباشد کارایی خود را از دست می‌دهد.^۱ در دانمارک رویکرد پدیدارشناختی در تعلیم و تربیت با تمرکز بر تجربه دینی به کار رفته است. امکان تجربه دینی مورد نظر در این کشور تنها محدود به تجربه دینی مسیحی نبوده و سعی کردند شاگردان یا دانش آموزان را با عناصر مختلف تجربه دینی ادیان مختلف نیز آشنا سازند (Keast, 2007, p 60). حسن این رویکرد در تعلیم و تربیت این است که افراد بدون هیچ نوع تعصب و پیش‌داوری تنها به صورت

^۱. برای مطالعه بیشتر درباره کارایی اتخاذ رویکرد پدیدارشناختی در تعلیم و تربیت مخصوصاً درباره تجربه دینی معلم و شاگرد به کتاب زیر مراجعه کنید:

Keast, John (2007) *Religious Diversity and Intercultural Education: A Reference Book for Schools*, Council of Europe.
Merleau-Ponty, Maurice. (1965) (2002) Trans: Colin Smith. *Phenomenology of Perception*, London: Routledge & Kegan Paul.

نظری با مباحث مختلف در تجربه دینی آشنایی پیدا می‌کنند. وظیفه پدیدارشناس تجربه دینی این است که دانش آموز را به تأمل و تفکر و فهم تجربه دینی وادارد و از هر نوع قضاوت علیه یا له دین اجتناب ورزد. با وجود این، کنه و ذات دین برای پدیدارشناس همواره دسترس ناپذیر باقی می‌ماند و فرد دیندار بهتر از هر کس دیگری می‌تواند به کنه دین خود احاطه داشته باشد. دلیل این عدم توانایی پدیدارشناس در رسیدن به ذات و کنه دین، این است که او با جلوه‌ها یا پدیدارها یا نمودهای عینی و انضمامی دین و رفتار و آیین‌های مذهبی افراد دیندار سروکار دارد.

با توجه به آنچه که در قسمت‌های قبلی درباره ویژگی‌های رویکرد پدیدارشناختی و تجربه دینی گفتیم، مربی و متربی در کلاس درس دو سوژه‌ای هستند که هر دو از منظر اول شخص خود، که آمیخته به باورها و اعتقادات و تجربیات مذهبی است، دو عنصر کلیدی در نظام تعلیم و تربیت محسوب می‌شوند. بنابراین، روش پدیدارشناختی در امر تعلیم و تربیت دینی و نیز تحلیل تجربه دینی در امر آموزش امری انکارناپذیر است. هدف اصلی اعمال روش تحلیل پدیدارشناختی در امر تعلیم و تربیت دینی و نیز تحلیل و تفسیر پدیدارشناختی تجربه زیسته دینی متربی از جانب مربی یا معلم این است که به فرد تحت تعلیم کمک کند تا به آگاهی از تجربه دینی خودش برسد و به فهمی از ماهیت دینی که به آن باور دارد نائل شود. در فرایند مذکور مربی نباید به قضاوت و داوری و ارزش‌گذاری بین انواع باورها و اعتقادات دینی دست زند، چرا که این کار برخلاف روح خود روش پدیدارشناسی است که در آن باید از هر نوع پیش‌فرض اجتناب کرد و داخل پرائتز گذاشت. معلم یا مربی باید بتواند زبان دینی متربی را در تجربه دینی او به کار گیرد، به شرطی که خود او نیز دست‌خوش همان تجربه یا مشابه آن بوده و خود از همان زبان دینی برخوردار باشد.

نکته مهمی که در فرایند تحلیل پدیدارشناسانه تجربه دینی حائز اهمیت بالایی است، این است که تحمیل یک باور ناشی از تجربه دینی مربی یا متربی در امر تعلیم و تربیت مدنظر

باشد. به سخن دیگر، فایده به کارگیری روش تحلیل پدیدارشناختی در توصیف تجربه دینی متربی توسط مربی در امر تعلیم و تربیت این است که با اجتناب از هر نوع رویکرد علمی، مذهبی یا فلسفی و غیره و نیز با تعلیق هر نوع داوری و پیش‌فرض‌های مربوط به خوبی یا بدی یک باور، این است که منبع هر نوع باور و عقیده دینی روشن شود و فرد در فرایند تعلیم و تربیت به یک دین خاص گرایش پیدا نکند و در آن به نحو تحجرآمیزی سکنی نگزیند، که این با روح آزاد پژوهش پدیدارشناختی در تضاد کامل است. به عبارت دیگر، معلم در کلاس درس این حق را ندارد که دین خاصی را تحمیل کند، بلکه او وظیفه دارد ریشه‌ها و منشأهای عقاید و اعتقادات دینی را برای فراگیران خود بیاموزد. این امر با اجتناب از تقلیل‌گرایی کاملاً سازگار است. مراد از تقلیل‌گرایی (Reductionism) این است که محقق در فرایند تحقیق یک پدیده منشأ آن را به یک امر واحد (روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، دینی، فلسفی ...) تقلیل دهد.

امروزه بسیاری از محققان و صاحب‌نظران حوزه علوم تربیتی در غرب، رویکردهای غالب حاکم بر فرآیند آموزش و پرورش را از جهات مختلف مورد انتقاد قرار می‌دهند و بر این نکته تأکید می‌ورزند که آموزش و پرورش یا تعلیم و تربیت باید کلیت فرد را مورد توجه قرار دهد. به عبارت دیگر، باید تمام ابعاد وجودی فرد را پرورش دهد. می‌توان به زبان ساده گفت که این همان رویکرد کل‌گرایی است که اخیراً مورد تأکید قرار گرفته، تا شخص به‌مثابه کل، که شامل تمامی تجربه‌های زیسته محیط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و علمی را نیز دربردارد، در نظر گرفته شود. این در حالی است که آموزش رایج در اکثر کشورهای پیشرفته و حتی در کشور ما نیز تنها حیطه شناختی فرد را مورد نظر قرار داده است، مضافاً این که پرورش این حیطه نیز عمدتاً بر مبنای برنامه درسی «کتاب محور» و گاهی «فعالیت مدرسه‌ای» انجام می‌شود و سایر حیطه‌های وجودی دانش آموز از قبیل بُعد اخلاقی، معنوی (تربیت دینی) و فرهنگی او فراموش شده است. شاهد آن هستیم که برنامه درسی مدارس

صرفاً به تدریس کتاب‌های آموزشی معین و سپس آماده کردن دانش آموزان برای موفقیت و بالاخره در صورت کسب موفقیت، ارائه مدارک به آنان محدود می‌شود (شریف زاده و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۸). مدارس با دانش آموزان مختلف از حیث فرهنگی و فکری دارای تجربه‌های دینی مختلفی از منظر اول شخص خودشان هستند و لذا رویکرد پدیدارشناختی می‌کوشد این وضعیت را به‌مثابه کلیت تجربه فرد در نظر بگیرد. اما چون تجربه دینی عنصر غالبی در کنش‌های تربیتی اوست معلم باید این تجربه را در تحلیل‌های خود مدنظر قرار دهد.

۴. نتیجه و ارزیابی

با توجه به آنچه که تاکنون گفتیم به نظر می‌رسد که تعلیم و تربیت دینی و مسأله تجربه دینی با رویکرد پدیدارشناختی توان توصیف ماهیت چنین تعلیم و تربیتی را دارد و دلیل آن بسیار آشکار است چرا که ما در تحلیل پدیدارشناختی به دنبال تحلیل و توصیف تجربه زیسته فرد از منظر اول شخص خود هستیم و از این رو این امر ایجاب می‌کند که بدانیم تحلیل تجربه دینی در فلسفه تعلیم و تربیت به‌طور کلی و تربیت به‌طور خاص نیازمند پرداختن به آن به شیوه فلسفی از جمله روش پدیدارشناختی است. اما با توجه به آنچه که اجمالاً درباره ماهیت تجربه دینی در ساحت تعلیم و تربیت و تحلیل پدیدارشناختی از آن گفته شد، چند نکته قابل استنباط است: نخست اینکه روش پدیدارشناختی به‌مثابه روش توصیفی از منظر اول شخص، این امکان را می‌دهد که فرد مستقیماً تجربه زیسته خود را توصیف و تحلیل نماید و تحلیل‌گر نیز با این تجربه زیسته او می‌تواند به تحلیل معنای تجربه او دست زند، و فرد از معنای تجربه دینی خودش شناخت و معرفت لازم را کسب کند. دوم این که رویکرد کل‌گرایانه این امکان را به تحلیل‌گر یا بهتر بگوییم به پدیدارشناس می‌دهد تا شخص، که در اینجا مربی یا دانش آموز است، از زوایای مختلف برای او در معرض توصیف و تحلیل پدیدارشناختی قرار گیرد. سوم این که این مقاله سعی داشت نشان دهد که به کارگیری روش پدیدارشناختی در

تحلیل تجربه دینی در امر تعلیم و تربیت نباید منجر به پذیرش یک دیدگاه یا عقیده مذهبی در بین فراگیران گردد. می‌توان گفت که هدف مربی در به‌کارگیری این روش در تحلیل تجربه دینی متربی تغییر عقیده مذهبی او از فلان مذهب به فلان مذهب نیست و نباید باشد، بلکه هدف کلیدی در این فرایند این است که به متربی این امکان داده شود که با توصیف و تحلیل پدیده‌های روانی و احساسی و عاطفی خود در تجربیات دینی خودش از منظر اول شخص بتواند به معنای پدیده‌های مذکور دست یابد و به خود آگاهی دینی خودش نائل شود. براساس آن چه که درباره تجربه دینی بیان شد می‌توان این‌گونه استنباط کرد که مربی هرگز نمی‌تواند تجربه ادراک خداوند^۱ شهود را به دانش آموزان نشان دهد، بلکه می‌تواند راه‌های نیل به آن هدف را تبیین نماید تا زمینه هدایت آن‌ها را به دست گیرد. در اینجا صرفاً دین خاصی مدنظر نیست. به سخن دیگر، به‌کارگیری این روش محدود به یک دین نیست، بلکه به روی تمامی باورهای دینی مختلف گشوده است و این گشودگی خصلت مهم روش

---

^۱. مساله خدا در تربیت دینی و تحلیل این امر مساله مهمی در فلسفه تعلیم و تربیت است. بعضی از متفکران بر این باورند که معلم می‌تواند در اینجا دانش آموز را از طریق هدایت فکری و برانگیختن ذهنی دانش آموز را به فهم معنای الوهیت سوق دهد. لازمه این کار این است که معلم نیز در فضای تجربه دینی مستغرق گردد. به سخن دیگر، معلم باید به نحوی تربیت شود که شایستگی آن را داشته باشد تا نماینده خدا در روی زمین باشد. اما رئالیست‌هایی همچون ارسطو و توماس آکویناس معتقدند که معلم واقعی خداست. اما اگر انسانی تدریس می‌کند تنها توسط نمادها به چنین کاری موفق می‌شود. ذهن آدمی به صورت مستقیم نمی‌تواند با ذهن انسان دیگر ارتباط برقرار کند بلکه این ارتباط غیر مستقیم است. تنها خدا می‌تواند مستقیماً به درون یعنی به روح آموزش دهد. تنها کاری که از دست معلم بر می‌آید تلاش برای برانگیختن و هدایت یادگیرنده از طریق علائم، نمادها و تشویق است (شریعتمداری، ۱۳۸۵).

پدیدارشناختی است که به فرد این امکان را می‌دهد که بدون هیچ نوع تعصب و پیش‌فرض تقلیل‌گرایی، صرفاً از منظر تجربه زیسته خویشتن دست به توصیف تجربه دینی بزند.

منابع

- اصغری، محمد (۱۴۰۱)، *درآمدی بر فلسفه‌های معاصر غرب*، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شریعتمداری، علی (۱۳۸۵)، *اصول و فلسفه تعلیم و تربیت*، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- باقری، خسرو (۱۳۹۰)، *رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت*، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- خدیوی، اسداله؛ نامور، رسول (۱۴۰۱)، «رویکرد نظری به فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی»، *پژوهش‌های فلسفی*، دوره ۱۶، شماره ۴۰، پاییز ۱۴۰۱، صص ۱۹۶-۲۰۷.
https://philosophy.tabrizu.ac.ir/article_15641.html
- اتو، رودلف (۱۳۸۰)، *مفهوم امر قدسی*، ترجمه همایون همتی، دفتر اول، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شریف زاده، حکیمه السادات؛ باقری، خسرو؛ امیری کاربندی، هادی (۱۳۹۲) «بررسی ماهیت تجربه دینی از دیدگاه آلستون و کاربرد آن در تعلیم و تربیت»، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، زمستان ۱۳۹۲ شماره ۴۸.
<http://ensani.ir/file/download/article/1603196605-10321-99-87.pdf>
- محمدرضایی، محمد (۱۳۸۱)، «نگاهی به تجربه دینی»، *قیسات* ۱۳۸۱، ش ۲۶.
- رشیدیان، عبدالکریم (۱۳۸۴)، *هوسرل در متن آثارش*، تهران: نشر نی.
- مگی، برایان (۱۳۷۲)، *فلاسفه بزرگ*، ترجمه عزت‌الله فولادوند، تهران: خوارزمی.
- عبادی، احمد (۱۳۹۵)، «تجربه دینی و گوهرانگاری آن از منظر غزالی و ویلیام جیمز»، *الهیات تطبیقی*، دوره ۷، شماره ۱۵، ۱۳۹۵، صص ۱۰۹-۱۲۶.

- Keast, John (2007), *Religious Diversity and Intercultural Education: A Reference Book for Schools*, Council of Europe.
- Smart, Ninian (2005), *Phenomenology and religious education* K O'Grady - *British Journal of Religious Education*, 2005 - Taylor & Francis, <https://doi.org/10.1080/01416200500141249>.
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01416200500141249>
- Van Manen, M. (1997), *Researching lived experience: Human science for an action sensitive pedagogy*. Albany, NY: SUNY Press: Althouse Press. (Original work published in 1990).
- Asghari, M. (2019) "The Priority of literature to Philosophy in Richard Rorty" in *Journal of Philosophical Investigations*, Volume 13, Issue 28 – November 2019, Pages 207-219.
https://philosophy.tabrizu.ac.ir/article_9512.html?lang=en
- Asghari, M. (2015), "Has Rorty a moral philosophy?" in *Journal of Philosophical Investigations*, Volume 9, Issue 17, December 2015, Pages 55-74.
https://philosophy.tabrizu.ac.ir/article_14934.html?lang=en
- Hick, J. (2002) *An Autobiography*; Oxford, England: Oneworld Publications,
- Merleau-Ponty, Maurice. (1965), (2002) Trans: Colin Smith. *Phenomenology of Perception*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Drummond, J.J. (2022) *Historical Dictionary of Husserl's Philosophy*, Rowman & Littlefield Publishers.